

19. ve 20. Yüzyıl Türkiye sosyal tarihi ile ilgili araştırma
ve dokümantasyon çalışmalarında sorunlar ve perspektifler uluslararası
semineri

TÜRKİYE'DE YENİ BİR SOSYAL TARİH
ÇALIŞMA ALANI OLARAK İŞÇİ GÖÇÜ

TARTIŞMA RAPORU

Doğan Özgüden

Sayın Profesör Hakkı Keskin'in "*Türkiye'de yeni bir sosyal tarih çalışma alanı olarak işçi göçü*" tebliğini tartışmadan önce, genelde sosyal tarih çalışmalarının Türkiye'deki dramatik durumu üzerine birkaç söz söylemek istiyorum.

Sosyal tarih çalışması, herşeyden önce bir kaynak taramasıdır. Böyle bir tarama için ise öncelikle kaynakların varolması ve tarih araştırmacılarına açık bulunması gerekir. Ne yazık ki, Türkiye'li araştırmacılar, dünyadaki meslektaşları arasında en talihsiz olanlar kategorisindedir. Nedenlerini hepimiz biliyoruz: Özellikle işçi sınıfı hareketini hedef alan sürekli devlet terörü, periyodik olarak indirdiği her darbeye, bir yandan sosyal mücadelenin liderlerini, militanlarını ve sempatanlarını cendereye alırken, bu mücadelenin gelişimini gösteren tüm basılmış ya da basılmamış belgeleri de "tutuklamış", dahası, Hitler Almanyası'nın kitap yakma şölenlerine rahmet okutturacak bir hunharlıkla imha ettirmiştir.

Ama, tarih araştırmacısının karşısındaki engel, sadece devlet terörü de değildir.

Sosyal mücadelenin siyasal planındaki kaynakları, özellikle 20'li yıllardan itibaren, Türkiye komünist hareketinin mutlak bir itaatla bağlı bulunduğu III. Enternasyonal tarafından günün koşullarına göre ya sansürlenerek yayınlanmış, yayınlanmayanların üzerine ise hiçbir Türkiyeli araştırmacının ulaşması mümkün olmayacak şekilde kilit vurulmuştur.

Neyse ki, 60'lı yıllardan itibaren Türkiye sosyal mücadelesinin dinamiği ve uluslararası bir merkeze bağımlı olmayan hızlı gelişimi, en azından bu ikinci engeli aşmış, sosyal tarih araştırmacılarına binlerce, onbinlerce kitap, gazete, dergi, bildiri, rapor, kaset ve filmde oluşan son derece zengin bir kaynak bırakmıştır.

Kuşkusuz, bu kaynakların bir bölümü 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinin hışmına uğradığından ulaşılabilir durumda değildir. Örneğin, son otuzaltı yıllık sosyal mücadelede aktif yer almış bir gazeteci, bir yayıncı olarak şahsen ben, bugün, Türkiye'de kendi çıkardığım gazetelerin, dergilerin, kitapların ya da yayınlanmamış çalışmalarımın çoğuna ulaşma olanağından yoksunum. Ancak, bunun geçici olduğuna, bu engelin demokratikleşme süreci içinde aşılacağına inanıyorum.

İşçi göçünü konu alan sosyal tarih çalışmaları açısından araştırmacılar muhakkak ki çok daha şanslıdır. Türkiyeli göçmen işçilerin çalıştığı Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde, Avustralya'da, Türkiye için söz konusu olan engeller, sınırlamalar ve sansür, en azından resmi planda söz konusu değildir.

60'lı yıllara kadar, tüm batılılaşma çabalarına rağmen Avrupa kamuoyu için sadece tekeli kapitalizmin paylaşım kavgaları ya da stratejik hesapları ön plana çıktığında adı anımsanan Türkiye, bugün Avrupa Topluluğu'nun içinde, resmen olmasa da, milyonlarca insanıyla fiilen vardır.

Bu nedenle, Türkiye, göçmenlerinin yoğun olarak bulunduğu ülkeler basınının, demokratik örgütlerinin, siyasal partilerinin, akademik kuruluşlarının ve en önemlisi kitle iletişim araçlarının sürekli olarak gündemindedir.

Bu semineri örgütlemiş bulunan Hollanda'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün de Türkiye seksiyonu kurarak Türkiye sosyal tarihi ile ilgili araştırmalara ve dokümantasyon çalışmalarına olanak sağlamış olması, bu desteğin elle tutulur kanıtlarından biridir.

Türkiyeli işçi toplulukları da, bu ülkeler halklarının yüzyıllar boyu verdikleri mücadeleler sonucu elde edilen demokratik haklardan ve özgürlüklerden, örgütlenme ve ifade özgürlüklerinden sonuna kadar yararlanmaktadır. Öyle ki, Türkiye'de tüm demokratik hakların ayaklar altına alındığı 12 Mart ve 12 Eylül dönemlerinde, Türkiye devrimci sendika hareketi, DİSK, Türkiyeli tüm sol siyasal partiler ve gruplar, demokratik kitle örgütleri, özellikle Avrupa ülkelerinde, sayısı iki milyonu bulan bir Türkiyeli kitle içinde mücadelelerini sürdürmek, seslerini yükseltmek, dünya kamuoyuna en geniş biçimde seslenmek olanağını bulmuşlardır.

Daha da önemlisi, bu çalışmalarında, söz konusu ülkelerin sendikalarından, demokratik örgütlerinden, sol, merkez ve hatta ılımlı sağ partilerinden, kitle iletişim araçlarından önemli destek görmüşlerdir, görmektedirler.

Bu olgular, sosyal tarih araştırmaları ve dokümantasyon çalışmaları için son derece zengin bir kaynak birikimi sağlamıştır ve sağlamağa devam etmektedir.

Türkiye'den Avrupa'ya göç sürecine ilişkin Sayın Keskin'in saptamalarına genelinde katılıyorum. Onun için bana ayrılmış olan sınırlı tartışma süresi içinde ayrıntılara yeniden girmeyeceğim.

Ancak şu eklemeleri yapacağım:

Göç olgusunu incelerken, sadece yurt dışına göç'le yetinmemek, ülke içinde kırsal kesimlerden kentlere doğru iç göçü de göz önünde tutmak gerekir. Aslında, ekonomik nedenli dış göç, bu iç göçün doğal bir uzantısıdır. Bu bakımdan, sosyal tarih açısından dış göçü bu bütünlük içinde ele almak gerekir.

Ayrıca, Türkiye'den kitlesel işçi göçü 60'li yıllarda başlamış olmakla birlikte, sosyal tarih araştırmaları genelinde, daha önceki göç olgularına kadar uzanmak gerekir. Kuşkusuz ki bunlar, salt ekonomik göç niteliğinde değildir.

Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarında, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı, Türkiye'den özellikle Latin Amerika'ya ve Kuzey Amerika'ya ihmal edilmeyecek bir ekonomik göç olgusu yaşanmıştır.

Eğer araştırma konumuz sadece Türk asıllı veya müslüman Türkiyeli'lerle sınırlı değilse, ulusal veya dinsel baskıların neden olduğu dış göçlere araştırmamızda önemli bir yer ayırmak gerekir. Bu planda özellikle yüzyıl başından bugüne süregelen Ermeni, Kürt, Süryani, Kildani, Grek asıllı Türkiyelilerin kitlesel göçü sosyal tarih araştırmacılarının asla gözardı edemeyecekleri olgulardır. Tarih araştırmacısı, bu konuda, Türkiye'deki resmi tezlerle kendini bağlı görmeyip, bizzat baskı kurbanı toplulukların ve uluslararası gözlemcilerin tesbitlerini de dikkate almalıdır.

Hiç kuşkusuz, dışa göç sürecinde, siyasal göç gerçeği de önemli bir yer tutmaktadır.

Sayısal bakımdan önemsiz de olsa, 19. yüzyıldaki siyasal gelişmelere damgasını vuran Jön Türkler sürgünü, 20. yüzyıl başlarında Almanya'da sesini duyuran ve daha sonra Türkiye'deki sosyalist harekette etkin rol oynayan Türk Spartakistleri, nitel açıdan büyük önem taşımaktadır. Türk Spartakistleri'nin Almanya'da aktif oldukları dönemde bu ülkede sırf ekonomik nedenlerle göç etmiş Türk işçileri bulunduğunu da unutmamak gerekir.

Ulusal kurtuluş sırasında ve sonrasında, 50'li yılların sonuna kadar, kimi kendi iradesiyle Sovyet devrim sürecine katılmak üzere, kimi Türkiye'deki baskılar sonucu zorunlu olarak dışa göçen binlerce Türkiyeli vardır. Bunların çoğu, Türkiye Komünist Partisi'nin tarihinde önemli roller oynamışlardır; kuşkusuz, doğrularıyla ve yanlışlarıyla...

12 Mart 1971 sonrasında siyasal göçü, çoğulcu niteliğiyle TKP'lilerin göçlerinden ayrılmaktadır. Herşeyden önce, dünya komünist hareketi artık tek merkezli değildir. Esasen Türkiye gerçeğinden çok "tarihsel olarak bağlı bulunduğu" merkezin taktik yönlendirmelerine göre siyaset üreten TKP, 60'lı yılların sendikal ve siyasal örgütlenmelerinde fiilen yoktur. Sosyalist ülkelere yerleşmiş bazı TKP yöneticilerinin kitle bağları, Avrupa ülkelerinde yerel komünist partilerinin desteğiyle oluşturulmuş küçük gruplarla sınırlıdır.

Ülkenin nesnel koşulları, işçi sınıfının gelişim düzeyi, solda yepyeni bir siyasal hareketlenmeyi getirmiştir. Bu hareketlenme kısa sürede, dünya komünist hareketindeki kamplaşmalara paralel ayrışmalara uğramıştır. Yine de, bu kamplaşmalara katılmayan sosyalistler harekette ağırlıklıdır.

71 sonrasında siyasal göçü tüm bu eğilimlerden unsurları içeren bir yelpazededir. Avrupa'daki Türkiyeli ekonomik göçmen kitlesi içinde etkin bir çalışma ortamı bulan bu yeni siyasal göçmen kuşağı, uluslararası planda da, III. Enternasyonal'den miras kalan yerel resmi komünist partileriyle sınırlı siyasal getto'yu aşmış, siyasal ve demokratik planda, kitle iletişiminde en geniş çevreleri kapsayan bir ilişkiler ortamına girmiştir.

Kaldı ki, Avrupa'daki göçmen işçi kitlesi, kimilerince iddia edildiği gibi, tamamıyla kırsal bölgelerden gelmiş, hiçbir sosyal mücadele ve örgütlenme deneyimi olmayan insanlardan ibaret değildir. Avrupa kapitalizmi Türkiye'den insan gücü devşirirken, nitelikli işçi seçimine özel önem vermiştir. Avrupa'ya gelen Türkiyeli işçilerin hemen hemen yarısı, daha önce Türkiye'de kentlerde işçi olarak çalışmış bulunmaktadır. Unutmamak gerekir ki, işçi devşirme yılları Türkiye'de sosyal mücadelelerin yükseldiği, devrimci sendikacılığın özel sektörde egemen olmaya başladığı bir döneme rastlamaktadır.

71 sonrası siyasal göçü, böylesi nesnel bir ortamda, Türkiyeli göçmenlerin sendikalaşmasına, örgütlenmesine, hak istemlerini yükseltmesine önemli katkı getirmiştir. Yine bu yeni tipteki siyasal göçtür ki, Türkiye pratiğinde varolmayan, göçmen kitlesi içinde etkinliği son derece sınırlı TKP'ye de taze kan taşımıştır, ve onun Türkiye'deki diğer sol siyasetlerin yanında kendini göstermesine olanak hazırlamıştır.

70'lı yılların sonu, Türkiye'deki tüm siyasetler, sol'uyla ve sağ'ıyla, Avrupa'da şu veya bu düzeyde örgütlenmiştir. Önemli bir altyapı oluşmuştur.

80 darbesi sonrası siyasal göçünü hepimiz tanıyoruz. Bu kez, onbinlerce siyasi ve sendikacı, en üst düzeydeki birçok yönetici de dahil, siyasal sürgündedir. İyi kötü, hepsi daha önceden hazırlanmış bir altyapı bulmuştur. Nicel olarak da birdenbire büyüyen siyasal gücün uluslararası etkinliği de o oranda artmıştır. Bu etkinlik artışı 12 Eylül yönetimini, pasaport uzatmama, vatandaşlık kaybettirme, Türkiye'deki malvarlığına elkoyma gibi bir dizi caydırıcı ve sindirici önlemlere başvurmak zorunda bırakmıştır.

Kuşkusuz, siyasal göç olgusu, etkinlikleri ve başarılarının yanısıra, bir dizi olumsuzlukları, yanlış tavırları da bağrında geliştirmiştir. Herşeyden önce, Türkiye'de de yaşanan grup sektarizmi, tahammülsüzlük, karaçalma siyasal göçün bünyesinde de mevcuttur, hem de fazlasıyla. O kadar ki, örneğin TKP'nin siyasal göçmen yöneticileri, sosyalist ülkelerin verdiği uzun menzilli radyo yayını olanağını yıllarca, kendinden olmayan herkese, bugün birleşmiş bulunduğu bir partinin yöneticileri de dahil, "ajan", "provokatör", "bölücü" suçlamaları yöneltmekte, bu iftiraları yine sosyalist ülkelerin verdiği olanaklarla yayınladığı gazetelerde, broşürlerde, kitaplarda tekrarlamakta hiçbir beis görmemişlerdir.

Sayın Mete Tuncay'ın tebliğinde çok iyi sergilediği gibi, TKP'nin kendi eski liderlerini dahi hedef alan bu yıllanmış karalama yöntemleri, maalesef, Türkiye solunun diğer gruplarına da bulaşmış, bu grupların siyasal göç içindeki uzantıları, bir yandan Türkiye'deki rejime karşı azimli bir mücadele verirken, birbirlerine karşı da,

Kullanılmıyor

zaman zaman kaba kuvvet kullanımına kadar varan saldırılara girişmekten geri kalmamışlardır.

Türkiye sosyal tarihi açısından bu gelişim, artıları ve eksileriyle, son derece dikkatle, sağlam belgelere dayanarak incelenmesi gereken bir konudur. Özellikle, siyasal gruplar tarafından yapılmış olan açıklamaların ve yayınların adamakıllı irdelenmesi, mutlaka cross-check'ten geçirilmesi gerekir.

Göç olayını incelerken sosyal tarihinin belli yargılara varmakta en büyük zorluk çekeceği konulardan birisi, herhalde göçmen işçi kitlelerinin öznal çıkarlarıyla yukarıda değindiğimiz Türkiye'ye yönelik siyasal çalışmaların ne denli bağdaştığını veya ne denli çatıştığını belirleyebilmektir.

Sayın Keskin'in belirttiği gibi, Türkiyeli göçmen işçiler artık geçici "gastarbeiter" statüsünden çıkmış, kalıcı olmuşlardır. Başka bir deyimle, onlar, artık Türkiye işçi sınıfının değil, buldukları ülkelerin işçi sınıfının parçası olmuşlardır. Bu, özellikle ikinci ve üçüncü kuşaklar için daha da geçerlidir.

Türkiyeli siyasetler, Avrupa'daki göçmenler arasındaki çalışmalarında tüm ağırlığı Türkiye sorunlarına vermişler, bu kitleden bir lojistik destek olarak sonuna kadar yararlanmışlardır. Gerektiğinde para toplanmış, malzeme satın alınmış, örgüt yayınları satılmış, "önder"lerin ağırlaması yaptırılmış, ancak aynı göçmen işçilerin öznal sorunları açısından elle tutulur hiçbir şey yapılmamıştır.

Örneğin Türkiye'nin en uzun ömürlü legal sosyalist partisi TİP'in belgelerinde bile 1978'e kadar bu konuda herhangi bir açıklama yoktur.

DİSK dahi, bu konuda sürekli bir uğraş göstermemiştir. Bir siyasi eğilimin yönetimine etkin olduğu dönemde, göçmen işçilerin sorunlarıyla ilgilenmek yerine, Avrupa'da DISK adına yürütülen para toplama kampanyalarına ilişkin iddialar, sosyal tarih araştırmacılarının dikkatle incelemeleri gereken konulardan biridir.

12 Eylül darbesinden sonra yurt dışına çıkan bazı DİSK yöneticilerinin de, göçmen işçilerin öznal sorunlarının çözümüne yönelik doğru dürüst bir çalışmaları olmamıştır.

Yurt dışında kalıcı olan göçmen işçilerin, özellikle de ikinci ve üçüncü kuşakların sorunları, Türkiye siyasal yaşamına entegre olmaktan çok, buldukları ülkelerin sosyal, kültürel ve siyasal yaşamına entegre olmalarıyla çözülebilir. Bu bakımdan onların öncelikle buldukları ülkelerin sendikalarında, siyasal partilerinde yerli ve diğer uluslardan göçmen işçilerle birlikte örgütlenmeleri, seçme ve seçilme hakkı için, çocuklarının, kendi öz kültürlerini de geliştirmekle birlikte, buldukları ülkenin sosyal ve kültürel yaşamına daha iyi uyabilmesi için mücadele vermeleri gerekir.

Siyasal göç'le ekonomik göçmen kitlesi arasındaki ilişkilerin bu açıdan sağlıklı bir değerlendirmesi, sadece göçmen işçilerin öznal sorunları açısından değil, entegrasyon sürecindeki Avrupa'da sermaye blokuna karşı emek blokunun güçlendirilmesi açısından da yaşamsal önem taşımaktadır.

Sosyal tarih araştırmacısının bu çalışmalarda yararlanabileceği kaynaklar, en başta da belirttiğim gibi, Türkiye'dekilerle kıyaslanamayacak kadar zengindir.

- Herşeyden önce, haberlerin ve yorumların dürüstlüğü tartışma götürür olmakla birlikte, Türkiye gazetelerinin yirmi yılı aşkın bir süredir Avrupa'da yayınlanan özel baskıları önemli bir kaynaktır.

- Göçmen işçi çalıştıran ülkelerin basını da bu konuda büyük enformasyon içermektedir.

- Türkiyeli göçmen olgusu üzerine Avrupa üniversitelerinin, akademik kuruluşlarının, sendikalarının, demokratik kuruluşlarının, ırkçılığa ve yabancı düşmanlığına karşı mücadele örgütlerinin gerçekleştirdikleri sayısız inceleme bulunmaktadır.

- Avrupa Topluluğu kurumları, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Konseyi, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu, ICFTU, CMT, FSM ve ILO'nun bu konudaki dokümanları güvenilir kaynaklardır.

- Bugün bir çok Avrupa üniversitesinde, ikinci göçmen kuşağından yüzlerce genç tezlerini özellikle içinden yetiştikleri göçmen kitlesinin sorunları üzerine hazırlamaktadırlar.

- Türkiye'den gelmiş yazarların, araştırmacıların yanısıra, ve bence onlardan daha da önemli olarak, göçmen gençler arasından yetişen genç yazarların çoğunca buldukları ülkelerin dillerinde yazdıkları eserler, bir başka önemli kaynak olacaktır.

- Kuşkusuz, Türkiye kaynaklı siyasal grupların bildirimleri, açıklamaları ve yayınlar da, yukarıda vurguladığım tüm rezervlerle, başvurulabilecek bir başka kaynak oluşturmaktadır.

TÜRKİYE SOSYAL TARİH ARAŞTIRMA MERKEZİ

SOSYAL TARİH ÇALIŞMALARINDA YARARLANILABİLECEK İŞÇİ GÖÇÜ İLE İLGİLİ BAZI KAYNAKLAR

- Abadan, N., *Bati Almanya'daki Türk işçileri ve sorunları*, DPT yayını, Ankara, 1964
- Abadan, N., "Yurtdışına göçen Türk işgücü ve dönüş eğilimleri", *SBF Dergisi*, XXVII, No.4, 1972, S.47
- Abadan-Unat, N. et. al., *Migration and Development*, Ajans-Türk Press, 1976
- Abadan-Unat, N. Keles, R. vd., *Göç ve Gelisme: Uluslararası işçi göçünün Bogazlayan ilçesindeki etkileri üzerine bir inceleme*, Ajans-Türk Basımevi, Ankara, 1976
- Abadan-Unat, N., "Göçmen İsci Çocuklarının sosyo-psikolojik ve eğitimsel sorunları", *Yurt Disındaki Türk Çocuklarının Eğitim Sorunları*, AÜEF, Ankara, 1979
- Abadan-Unat, N., "Implications of Migration on Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish Women", *International Migration Review*, Vol.11, 1977, p.31-57
- Abadan-Unat, N., "Le non-retour à l'industrie, trait dominant de la chaine migratoire turque", *Sociologie de Travail*, Fall 1973, p. 278-293
- Abadan-Unat, N., "Migration as an Obstacle to Reintegration in Industry: The Turkish Case", *Turkish Publ. Adm. Ann.* 3, pp 191-208
- Abadan-Unat, N., *Turkish Workers in Europe 1960-75: A Socio-Economic Reappraisal* (Ed.), Leiden, E.J. Brill, 1976
- Adem, M., "Dünya çocuk yılında yurt disındaki Türk çocuklarının eğitim sorunları seminerinin değerlendirilmesi", *Yurt disındaki Türk çocuklarının eğitim sorunları*, AÜEF, Ankara, ss 73-77
- Agaoglu, A., *Fikrimin İnce Gülü*, Remzi Kitabevi, Ankara, 1977
- Ahibaba, N., "Dis ülkelere giden Türk işçileri ile ilgili meseleler", *Sosyal siyaset konferansları*, XVI, İÜİF Yayın No. 166, s.23-24, 1965
- Akcam, D., "Almanya'nın Üvey Çocukları", *Cumhuriyet*, 26-29.4.1978
- Akcam, D., "Almanya'nın Zencileri", *Cumhuriyet*, 10-26.5.1978
- Aker, A., *İsci Göçü*, Sander Yayını, İstanbul, 1972
- Akyıldız, E., "İkinci kusak Alamancılar", *Milliyet*, 21-29 Nisan 1982
- Anhegger, R., "Almanya'daki Türk Kasetleri", *Sanat Olayı*, Sayı 3, Mart 1981
- Ansay, T., "Alman Yabancılar Kanunu ve Türk İşçileri", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXI, No.1, Ankara, 1974
- Aydinoglu, I.H., "Manpower and Employment Policies under the Five-year Plans and Emigration", Abadan-Unat, N. vd (ed.), *Turkish Workers in Europe, 1960-1975, A socio-economic reappraisal*, Brill, Leiden, 1976
- Aydinoglu, I.H., ve Ersoy, T., *Ortak Pazarda el emegi konusu ve sosyal sorunlarımız*, İİBK Genel Müdürlüğü Yayını, No. 115, Ankara, 1974
- Azmaz, A., *Migration and Reintegration in Rural Turkey*, Göttingen, 1984, p.228
- Bahadinli, Y.Z., *Haçça Büyüdü Hatis Oldu*, Yeni Dünya Yayınları, İstanbul, 1978
- Baran, P., *The Potential Economy of Growth*, Penguin, Middlesex, 1957
- Bensan, Z., "Dis ülkelere işgücü akımının önemi: Teskilat sorunları", *Sosyal Siyaset Konferansları*, İÜİF Yayın No. 197, s.125-132, 1966
- Berger, J. and Morh, J., *A Seventh Man, The Story of a Migrant Worker in Europe*, Penguin Books, 1975
- Bertan, M., and Öztekin, M., "Health Problems of the Children of Turkish Migrant Workers in Turkey," *Göçmen İsci Çocuklarının Sorunları* konulu uluslararası seminer bildirisini, 7-10 Haziran 1977, Hacettepe Üniversitesi, Ankara
- Birand, M.A., "Almanya'da her an bir olay patlayabilir", *Milliyet*, 2 Haziran 1982
- Birercin, M., "Dis ülkelere işgücü sevkini sosyal ve ekonomik hayatımızdaki etkileri", *Sosyal siyaset konferansları*, İÜİF, Yayın No. 197, s. 199-204, 1966
- Böhning, W.R., *Compensating Countries of Origin for the Out-migration of their people*, Geneva, ILO, Working Paper, No.18, 1977
- Böhning, W.R., "Some Thoughts on Emigration from the Mediterranean Basin", *International Labour Review*, Vol.III, 1975
- Börtüçene, I., ve Sezgin, Ö., *Dis ülkelere işgücü göndermelerinde kooperatif kuran köylülere öncelik tanınması projesinin uygulanması üzerinde bir inceleme*, DAT/SPD, Ankara, 1966
- Cakmaklı, C., "Federal Almanya'da Çalışan Türk İşçilerinin Ekonomik Örgütlenmeleri", *VTA Bülteni* No.5, 1976
- Castles, P. and Kosack, G., *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford University Press, London, 1973
- Cinnani, P., *Emigration and Imperialism. Zur Problematik der Arbeitsemigranten*, Trikont Verlag, Munich, 1970
- Dal, G., *E-5*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1979
- Daponte, L., "Fransa'da İnsan Ticareti", *Cumhuriyet*, 26-27.4.1973
- Dayioğlu, G., *Geride Kalanlar*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1975
- Dilsiz, B., "An evaluation of psychiatric problems of the children of the Turkish migrant workers in Turkey", *paper presented at the International Conference on the children of migrant workers, problems specific to the countries of origin*, Ankara, June 7-10, 1977
- DISK, *Göçmen İşçiler Sorunu*, DISK Yayınları, No.21, İstanbul 1976
- Dornberg, J., "West German's attitude to foreigners stirs memories", *International Herald Tribune*, May 27, 1982
- DPT, *Yurt disından dönen işçilerin sosyo-ekonomik eğilimleri üzerinde bir çalışma*, DPT: 1342 SPD: 264, Ankara, 1974
- Dursun, K., Tarık, *Bagriyanik Ömer ile Güzel Zeynep*, Koza Y., İstanbul, 1976
- Dursun, K., Tarık, *Kayabasi Uygarlığının Yükselişi ve Birdenbire Cöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976

- Ebiri, K., "The impact of Labor Migration on the Turkish economy" (Konferans bildirisi): *Temporary Labor Migration in Europe*, Belmont, Elkrige, 12-14.6.1980
- Ecevit, B., "Dis ülkelerdeki iscilerimizin sorunlari", *Sosyal siyaset konferanslari*, IUIF, Yayin No. 197, s.47-74, 1966
- Evrenosoglu, I., *Federal Almanya Türkiye Isgücü iliskileri*, Eskisehir Sanayi Odasi Yayinlari, No.11, Ankara, 1973
- Füruzan, "Almancilar", *Milliyet*, 8-11.4.1977
- Füruzan, *Ev Sahipleri*, Altin Yayinlari, 1981
- Füruzan, *Yeni Konuklar*, Bilgi Yayinlari, Ankara, 1977
- Geray, C., *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin Iskani*, 1923-1961, Ankara, 1962, p.7
- Gitmez, A.S., "Bati Avrupa'ya isci göcü ve kültürel etkilenme", *Bilim ve Sanat*, Eylül 1981
- Gitmez, A.S., *Disgöc öyküsü*, Maya Matbaacilik Yayıncilik, Ankara, 1979
- Gitmez, A.S., *Göçmen iscilerin dönüşleri: 1. Yurt disindan dönen isciler ve istihdam sorunlari*, (Gelisme Raporu), ODTU, 1977
- Gitmez, A.S., *Yurt disina isci göcü ve geri dönüşler "Beklentiler... Gerçekleseler."*, Alan Yayıncilik, Istanbul, 1983
- Gitmez, A.S., "Yurtdisindakilere Ayricalik", *Cumhuriyet*, 7.3.1979
- Gitmez, A.S., *Return Migration of Turkish workers: effects and implications for policy* (basilmamis rapor), ODTU, Ankara, 1977
- Gökalp, A., "Des ghettos culturels à la fiction intégrantionniste: repenser l'immigration familiale des migrants méditerranéens", *Travailleurs étrangers en Europe occidentale*, Paris, Mouton, 1976, pp. 293-303
- Gökalp, A., "Les Turcs, revenus de l'émigration et nouveau statut social", *L'argent des immigrés*, INED - Travaux et Documents cahiers No.94, Paris, PUF, 1982, pp. 245-266
- Gökdere, A.Y., *Yabancı Ükelere Isgücü Akimi ve Türk Ekonomisi üzerindeki Etkileri*, Is Bankasi Yayini, Ankara, 1978
- Gökmen, O., *Federal Almanya ve Türk Iscileri*, Ayyildiz M., Ankara, 1972
- Görün, F., "Yurt disinda yapilan doktora tezleri", *ODTÜ Gelisme Dergisi*, Cilt 8, S. 3-4, 1981
- Güven, S., *Dis Göc ve Isci Yatirim Ortakliklari*, TODAIE Y., Dogan Basimevi, Ankara, 1977
- Güven, S., "Göçmen Isci Sorunu", *Cumhuriyet*, 25.10.1978
- IIBK, *72 Örnekleme Arastirmasi: Almanya'da calisan yabancı iscilerin istihdam, aile ve ikamet sorunlari*, IIBK Yay No. 117, Ankara, 1974
- IIBK, *Sayilarla Yurt disindaki iscilerimiz ve sorunlarina ait istatistikler* (Hz. I. Gülsün), IIBK, Ankara, 1974
- IIBK, *Yurt disinda isciler, ücretler ve is piyasasi*, IIBK Yayin No. 118, 1974
- IIBK, *Yurt disindaki Türk Iscileri ve Dönüs egilimleri*, Yay No. 59, 85, 114, IIBK, Ankara, 1969, 1971, 1974
- ILO, "Göçmen Isciler Issizlik Sorununa bir çözüm müdür?" *Haber Bülteni* No.4, Ankara, 1978
- Isoplan, *Türkische Arbeitnehmergeellschaften, Band II, Evaluierung von Betriebsgründungen in der Türkei*, 1973
- Isoplan, *Türkische Arbeitnehmergeellschaften, Zwischenbericht zur Entwicklung un Beratung wirtschaftlicher Selbsthilfeinitiativen in der Türkei un der Förderung der beruflichen Wiedereingliederung von in der Bundesrepublik beschäftigten Arbeitnehmern in die Türkische Wirtschaft*, 1977
- Kafaoglu, A.B., "Disaridaki Iscilerimize Yardim", *Cumhuriyet*, 24.7.1973
- Kastoryano, R., *Etre Turc en France: réflexions sur familles et communauté*, Ciemi et L'Harmattan, Paris, 1986.
- Keles, R., "Bölgesel Gelisme ve Göçmen Isgücü", Abadan-Unat vd. (ed), *Göc ve Gelisme*, Ankara, ss 139-161, 1976
- Kiray, M., *Migration and Urbanization in Turkey*, Working paper for the seminar on history and society in Turkey, West Berlin, 1981, p.20
- Kleindorfer, P.R. ve Sertel-Kudat, A., "Economic and Managerial Aspects of Foreign Labor in West Germany", *International Institute of Management*, Berlin, 1974
- Köker, F., "Zum Verhältnis von Staat und Migration", *Migration*, Vol. 1, No. 1981
- Krane, R.E., "Effects of International Migration upon Occupational Mobility, Acculturation and Labor Market in Turkey", R.E. Krane (ed), *Manpower mobility across cultural boundaries-Social, economic and legal aspects: The case of Turkey and W. Germany*, Leiden, Brill, ss 115-16, 1975
- Kubat, D., *The politics of Migration Policies*, Center for Migration Studies, Newyork, 1979
- Kudat, A. ve Nikolinakos, M. "A comparative study in Migration policies: The case of Turkey and Greece", *International Labor Migration Project*, Berlin, 1975
- Kudat, A., Özkan, Y., Öncü, Y., *Yurt disina isci göcünün yöresel boyutlari* (arastirma raporu), Berlin, 1975
- Kudat, A., *Sociological Impact of Turkish Migration*, Wissenschaftszentrum, Berlin, 1974
- Kumbaraoglu, S., "Yurt disindaki Türk genclerinin mesleki egitimi", *Yurt disindaki Türk cocuklarinin egitim sorunlari*, AÜEF, Egitim Arastirmalari Merkezi, Ankara, 1979, s.43-55
- Kurtoglu, H., "Dis ülkelerin donecek iscilerimizin toplum kalkinmasindaki rolleri ve kooperatif isgücünü degerlendirme projesi", *Sosyal Siyasal Konferanslari*, XVII, IUIF, Yayin No. 197, s.159-170
- Leiden, E.J. Brill, 1976
- Lieberman, S.S. ve Gitmez, A.S., "Turkey (Turkish Labor Migratiuon)", Krane, R.E. ve Corbetti, J.G. (ed), *International Labor Migration in Europe*, Praeger, New York, 1979, p. 201-220
- Livaneli, Ö.Z., *Arafatta bir cocuk*, Cem Yayınevi, Istanbul, 1978
- Livaneli, Ö.Z., "Dönemeyenler", *Politika*, 8.12.1975
- Merdol, T., *Turkish Women: Background and Living Conditions*, Statens in Vondrarverk, Stockholm, 1982
- Miller, D.B. ve Cetin, I., *Migrant Workers, Wages and Labour Markets*, Istanbul, 1974
- Neuloh, O., "Structural Unemployment in Turkey: Its relation to Migration", Abadan-Unat, N. (ed), *Turkish Workers in Europe: 1960-1975*, Brill, Leiden, p. 50-73, 1976

- Ozkan, Y., "Politische Sozialisation der türkischen Gastarbeiter", contribution to the International Conference on Migrant Workers, Berlin, 1974
- Ören, A., *Berlin üçlemesi*, Remzi K., Istanbul, 1980
- Özgentürk, I., "Almanya bugün...", *Cumhuriyet*, 31.12.1979
- Özgül, D., *Göçmen İsci Sorunu*, Info-Türk Yayını, Brüksel, 1978
- Özgül, D., *Immigration turque et mass media*, Info-Türk, Bruxelles, 1983 (Aynı çalışma Hollandaca olarak da *Turkse Immigratie en Massa Media* adı altında yayınlanmıştır)
- Özgül, D., *Intégrisme islamique en Turquie et Immigration*, Info-Türk, Bruxelles, 1987
- Özgül, D., *Portrait de l'immigration de Turquie*, Info-Türk, Bruxelles, 1984
- Özgül, D., "Yurt dışındaki Türkiyeli İsciler", *Yurt ve Dünya*, Kasım 1978
- Özgül, Y., "Almanya'da Türkler ve Almanlar", *Milliyet*, 25.12.1979
- Öztek, Z., Bertan, M., Aygün, R., Ünel, I., "Health Problems of the Turkish Migrant Workers Children Living in West Berlin", "Göçmen işçi çocuklarının sorunları" konulu uluslararası seminer bildirisi, 7-10 Haziran 1977, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Paine, S., *Exporting Workers: The Turkish Case*, Cambridge University Press, 1974
- Pazarkaya, Y., *Oturma İzni*, Derinlik Yayınları, İstanbul, 1977
- Pennix, R. and Renselaar, H., *A fortune in small change*, Remplod/Nuffic, The Hague, 1978
- Pennix, R., Van Velzen, L., and Yeniley, L., "Social and Economic Effects of External Migration in Turkey", European Association for Development Research and Training Institutes, Working Group, Migration and Development, *Information Bulletin*, No.3, 1976
- Ramazanoglu, C., *Return Migration and Investment: Some Theoretical, Empirical and Planning Problems from a Study of Returned Migrants in Istanbul* (cogaltma), Ankara, 1977
- Rist, R.C., *Guestworkers in Germany: The prospects for Pluralism*, Praeger Publishers, New York, 1978
- Sakmar, A., "Dövizle askerlik ve yurt dışındaki işçiler", *Milliyet*, 7.3.1979
- Salom, G., *Recherche-action sur la communauté immigrée turque en France*, ADRI, Paris, 1984
- Sayar, A., *Dik Bayir*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1977
- Schahbazian, K., Wilke, H., "Bewusstseinsselemente türkische Arbeiter in der BRD", *Das Argument*, vol. 13, 1971, p.757-763
- Sen, F., "Federal Almanya Hükümeti'nin yabancılara ilgili olarak aldığı yeni önlemler", Federal Almanya'da yaşayan Türk işçilerinin toplu dönüşleri semineri, Bursa, 1982, s. 207
- Sen, F., Jahn, G., Eds., *Wahlrecht für Ausländer*, Frankfurt, 1985, p.76
- Senel, S., *Yurt dışında çalışan işçilerin kurdukları şirketler ve işçi halk şirketleri*, IIBK, No. 132, Ankara, 1977
- Senel, S., *Foreign Workers in FRG*, IIBK Yayınları, 1975
- Senyapılı, Ö., *Kentlileşen Köylüler*, Milliyet Yayınları, 1978
- Sizer, V., "Almanya'da İstenmeyen Türkler", *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1982
- Sönmez, T., *Yeryüzü Gurbeti. İsvec-F.Almanya-Türkiye*, Yansima, İstanbul 1981
- Teber, S., *İsci göçü ve davranış bozuklukları*, Konuk Yayınları, İstanbul, 1980
- Tekeli, I. ve Erder, L., *İç göçler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1978
- Toprak, Z., "Almanya'ya ilk işçi ve öğrenci göçü: 1916-1918", *Bilim ve Sanat*, No.3, 1981, s.26-27
- Tosuner, N., *Sancı... Sancı...*, Derinlik Yayınları, İstanbul, 1977
- Tuna, O. ve Ekin, N., *Türkiye'den Federal Almanya'ya İsgücü Akimi ve Meseleleri*; 1. Rapor: F. Almanya ve Türkiye'nin Emek Arz ve Talebi bakımından etkisi; 2. Rapor: F. Almanya'ya İsgücü Akimiyle ilgili organlar ve meseleleri, İÜİF Y., İstanbul, 1966
- Tuna, O., *Bati Almanya halk efkari ve işletmeleri gözü ile yabancı işçiler*, Sos. Siy. Konf. XVIII, Ankara, 1968
- Tuna, O., *İscilerimizin yurda dönüş meselesi*, Sos. Siy. Konf. No.19, s.351-372, 1968
- Tuna, O., *Yurda dönen işçilerin intibak sorunları*, DPT/SPD (cogaltma), 1967
- Türkiye'nin taraf olduğu işgücü ve sosyal güvenlik anlaşmaları*, Türk-İs Yayınları, No.76, Ankara, 1973
- Tüzün, G., *A study on Labor Mobility in Three Turkish Cities* (araştırma raporu), ODTÜ, Ankara, 1981
- Ugur, N., *Seminer acis konusması, Yurt dışındaki Türk çocuklarının eğitim sorunları*, AÜEF, Ankara, 1979
- Üstün, N., *Almanya Beyleri/Portekiz'in bahçeleri*, Çağdas Yayınları, İstanbul, 1975
- Vassaf, G., "Bati Avrupa'da İrkçilik", *Cumhuriyet*, 4.5.1981
- Vassaf, G., *Daha sesimizi duyurmadık: Avrupa'daki Türk işçi çocukları*, Belge Y., 1983
- Vassaf, G., "Report of German Work Project With Turkish Laborers", Summer, 1964 (*Arbeiterwchlfahrt Report*)
- Vassaf, G., "Türk İsci Çocukları", *Cumhuriyet*, 13.1.1981
- Werth, M. ve Yalcintas, N., *Transferability of the Turkish Model of Return Migration and Self-Help Organisations to Other Mediterranean Labor Exporting Countries*, Geneva (ILO, Migration for Employment Project), Working Paper, No. 29, 1978
- Werth, M., *Rückkehr und Verbleibabsichten türkischer Arbeitnehmer*, Saarbrücken, 1983, p.35
- Yabancı Ülkelerde Çalışan Yurttaşlarımızın Sorunları hakkında kurulan Cumhuriyet Senatosu Araştırma Komisyonu Raporu* (10/62), S. Sayısı 918, Ankara 1978
- Yasa, I., *Yurta dönen işçiler ve toplumsal değişim*, TODAİE Yayını, Ankara, 1979
- Yıldız, B., *Alman ekmeği*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1977
- Yıldız, B., "Almanya üstünden kalkınca", *Bilim ve Sanat*, S. 3, s. 19, Mart 1981
- Yıldız, B., *Demir Bebek*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1977
- Yıldız, B., *Harran-Berlin: Röportajlar*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1980
- Yurt dışındaki Türk çocuklarının Eğitim Sorunları*, AÜEF, Ankara 1979
- Yurtdışı Göç Hareketleri ve Vatandaş Sorunları*, T.C. Disisleri Bakanlığı, Ankara, 1973
- Yüksel, A.S., "Dis.tasarıflar ve halk şirketleri", *Cumhuriyet*, 6.3.1977
- Yüksel, A.S., "Yurt dışına salıverdiklerimiz", *Cumhuriyet*, 20.9.1972